

توسعه و تمدن سازی در حکومت های دینی

پدیدآورنده (ها) : منتظر القائم، اصغر؛ سلیمانی، زهرا

تاریخ :: نشریه تاریخ اسلام در آینه پژوهش :: زمستان ۱۳۸۸ - شماره ۲۴ (ISC)

صفحات : از ۶۵ تا ۸۴

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/552978>

دانلود شده توسط : محسن جوادی

تاریخ دانلود : ۱۴۰۱/۱۰/۱۴

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- شاخص های تمدن اسلامی بر اساس آموزه های قرآن کریم
- تمایز مبانی تمدن مهدوی با تمدن غرب و عوامل بسترزای آن
- سیره مدیریتی حضرت سلیمان (ع) با توجه به آیات سوره مبارکه نمل
- قواعد تمدن سازی و آینده تمدن اسلامی
- سنت های تربیت ساز در المیزان
- مؤلفه های الهام بخشی و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در جهان اسلام: مطالعه سیاست های کلی برنامه ششم توسعه
- سیاست خارجی و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران (مورد کاوی چشم انداز بیست ساله ی جمهوری اسلامی ایران)
- نقش ادیان درگفتمان تمدن سازی
- اصول مدیریت فرهنگی «با تکیه بر سیره ی مدیریتی یوسف (ع)» از منظر آیات قرآن کریم
- به سوی تمدن نوین اسلامی
- مشروعیت قانون اساسی
- امامت عامه در نهج البلاغه

عناوین مشابه

- نهادها در پازل توسعه؛ انحراف برنامه ریزی ایران از اندیشه های اصلی توسعه و تمدن سازی
- پیش بینی و شبیه سازی الگوی توسعه فضایی - کالبدی شهر چابهار در چشم انداز سال ۱۴۲۰ با بهره گیری از الگوی سلول های خودکار و RS
- مدل تجاری سازی محصولات و خدمات در کشور های در حال توسعه (مطالعه موردی: شرکت های مستقر در پارک فناوری پردیس)
- مروری بر موانع و چالش های «توسعه و یکپارچه سازی فناوری های مالی (فینتک)» در ارائه خدمات بانکی به مشتریان
- مصاحبه: خصوصی سازی در ایران از نگاه مدیران بانک های داخلی و اعضا بانک توسعه اسلامی
- تبیین مدل توسعه قابلیت های فردی سرمایه انسانی با هدف چابک سازی بنگاههای کوچک و متوسط - مطالعه ای در شرکتهای مستقر در پارک علم و فناوری دانشگاه تهران -
- بررسی حقوق اقلیت های دینی و نژادی در حکومت پیامبر اسلام(ص)
- کارویژه های حکومت دینی در قبال فرهنگ و باورهای اجتماعی در آموزه های علوی
- بررسی روش های بهینه سازی شبکه های حمل و نقل عمومی از طریق کاهش زمان های تبادل سفر - همراه با پیشنهاد توسعه و کاربرد در شهر تهران
- جایگاه مبانی و ارزشهای دینی در برنامه های توسعه

توسعه و تمدن‌سازی در حکومت‌های دینی

(مطالعه تاریخی حکومت حضرت داود و حضرت سلیمان علیهما السلام)

اصغر منتظرالقائم* / زهرا سلیمانی**

چکیده

دولت حضرت داود و سلیمان علیهما السلام براساس قانون، عدالت‌گستری، توسعه علمی و خداپاوری بود و آثاری بر جای گذاشت که هنوز پس از سه هزار سال، از تمدنی پویا در زمان ایشان حکایت دارد.

نگرش حکومتی به الگوی حاکمیت داود و سلیمان علیهما السلام ما را با افق‌های روشنی از ترکیب دین و دولت، تمدن‌سازی و پویایی علم آشنا می‌کند. به ویژه که تعبیر «خلیفه خدا» برای داود علیهما السلام و تعبیر «بنده نمونه خدا» برای حضرت سلیمان علیهما السلام به کار رفته و بدین صورت می‌توان نظام حکومتی آنها را در شرایط زمانی خود معیار کاملی از حکومت مورد رضای خدا دانست و الگویی برای اقتصاد پیشرو متکی بر معنویت، توسعه علمی و تمدن‌سازی بر پایه باورهای دینی می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: حضرت داود علیهما السلام، حضرت سلیمان علیهما السلام، توسعه، حکومت و تمدن‌سازی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دریافت: ۸۷/۰۸/۳ - پذیرش: ۸۹/۰۱/۳۱

** دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دریافت: ۸۷/۰۸/۳ - پذیرش: ۸۹/۰۱/۳۱

مقدمه

در مقاله حاضر، شاخصه‌های توسعه و تمدن‌سازی در حکومت حضرت داوود^ع و حضرت سلیمان^ع بررسی خواهد شد. برای شناخت این شاخصه‌ها لازم است ابتدا با زمینه‌های ظهور این دو پیامبر ابراهیمی آشنا باشیم. قرآن کریم این پیشینه را از زمان پیامبری توضیح می‌دهد که بعد از موسی^ع برای هدایت بنی‌اسرائیل مبعوث شد. قرآن می‌فرماید: «ای پیامبر، آیا حکایت آن اشراف بنی‌اسرائیل، پس از موسی را می‌دانی که به پیامبر زمان خود می‌گفتند برای ما (حاکمی) برگزین تا در راه خدا بجنگیم...» (بقره: ۲۴۶) و این چنین پیامبر خدا (اشموئیل) بر اساس وحی الهی طالوت را حکمران آنان معرفی کرد. (بقره: ۲۴۷) آنچه در این انتخاب مبنا بود، مدیریت و فرماندهی بر مبنای دانش و قدرت بود.^۱ بنابراین ما در این نوشتار ابتدا واژه‌های دولت، حکومت، تمدن‌سازی و توسعه را تعریف کرده و به تبیین موضوع مقاله می‌پردازیم.

دولت، نهادی سیاسی و حقوقی دانسته شده که در رأس هرم قدرت در یک کشور جای می‌گیرد. دولت از حاکمیت برخوردار است؛ یعنی برای اضمحلال بی‌نظمی یا مقاومت، قدرت قانونی دارد.^۲ تمدن‌سازی نوع خاصی از توسعه مادی و معنوی است که در جامعه‌ای ویژه رخ می‌نماید.^۳

حکومت به گستره کلمه، عبارت از نهادی است که امتیاز فرمانروا و فرمانبردار را در یک جامعه مشخص می‌کند و در مفهوم محدودتری به ترکیب نوع ویژه‌ای از اجتماع انسانی به نام ملت توصیف شده است.^۴

مراد از توسعه در این مقاله، مفهوم عام این کلمه است. امروز وقتی از مدیریت توسعه سخن می‌گویند آن را موضوعی سیاسی قلمداد می‌کنند، در حالی که ممکن است معنای آن به فرد و زمینه‌ای که آن را به کار می‌برد بستگی داشته باشد.^۵

روش تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی با تکیه بر منابع تاریخی است. فرضیه تحقیق آن است که حضرت داود و سلیمان^ع به عنوان دو پیامبر دولتمرد توانستند با محور قرار دادن عواملی چون عدالت گستری و خدا باوری، زمینه‌های توسعه و تمدن

بی‌نظیری را در حکومت خود ایجاد کنند و مدلی برای نخبگان و متفکران دین‌مداری باشند که در پی علمی کردن جامعه بر پایه دین هستند.

شاخصه‌های توسعه و تمدن در حکومت داود^ع

حضرت داود^ع اولین پیامبری بود که به حکومت گسترده دست یافته، موفق به اجرای وسیع احکام الهی شده است. نام داود^ع شانزده بار در قرآن آمده و داستان زندگی و دعوتش طی حدود دوازده آیه ذکر شده است. به موجب آیه ۱۶۳ سوره نساء به داود^ع کتاب زبور داده شده است: «وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا». از نکات برجسته شخصیت او آن بود که به‌رغم منصب نبوت و حکومت، با تواضع تمام از دسترنج خویش زندگی می‌گذراند و در حرفه‌هایی چون آهنگری، زره‌بافی و ... تخصصی شایان داشت. داود^ع را می‌توان اسوه کار و تلاش و صنعت دانست، چرا که زندگی او حتی در زمان حکومت، مشحون از فعالیت‌های فنی، هنری و صنعتی به منظور رفاه مردم و معاش خود بود. از محورهای توسعه و تمدن در حکومت او می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. مبارزه با فساد

در سپاه طالوت شاهد حضور دو طیف نیروی انسانی و به عبارتی دو حزب هستیم. گروهی از اشراف که در پی خواسته‌های شخصی خویش بودند و در مقابل، گروهی که با ایمان و توکل به خدا به جنگ پرداختند و توانستند خطر دشمن را بر طرف سازند.^۶ بنابراین می‌توان گفت همه جوامع برای رفع چالش‌ها نیازمند اشمونیل (رهبر)، طالوت (دولت) و احزابی هستند که در از بین بردن تهدیدها پیشرو باشند. داود^ع پس از شرکت در جنگ در حزب اقلیت قرار گرفت و جالوت را به قتل رساند و پس از طالوت به پادشاهی انتخاب شد. خداوند در باره وی می‌فرماید:

خداوند به داود^ع پادشاهی و حکمت عطا کرد و از آنچه می‌خواست به او علومی آموخت و اگر خدا خطر مردم را به وسیله خودشان از یکدیگر دفع نمی‌کرد، زمین را فساد در بر می‌گرفت... (بقره: ۲۵۱)

داود^ع در اینجا قهرمان بر کندن ریشه فساد است. اساساً در جوامع امروزی، همچون

جوامع سنتی نیز مسئله فساد از چالش‌های مهم زندگی اجتماعی محسوب می‌شود. در جوامع مدرن از شاخصه‌های بارزی چون دموکراسی، تقویت احزاب، بهبود مدیریت در سطح کلان و نظارت‌های قانونی به عنوان عواملی برای تقلیل فساد یا جلوگیری از آن یاد شده است، اما باید توجه داشت که این عوامل و امثال آن، شرایط کافی برای از بین بردن فساد نیست. راه حل قرآن در رفع این نوع فساد، دفع خطر بعضی مردم به وسیله بعض دیگر است. سید قطب نیز با اشاره به نبرد طالوت و جالوت می‌گوید: داود در آن زمان نوجوانی بیش نبود و جالوت پادشاهی نیرومند و گردنکش، اما خدا خواست که کار بر مجرای ظواهر قدرت و حشمت دنیوی نچرخد، بلکه حقیقت امور آشکار شود. بر این اساس، هر کس موظف است به وظیفه خود عمل کند. اما آنچه خدای تعالی اراده کند تحقق خواهد یافت.^۷ در قصص الانبیاء نیز به شجاعت داود اشاره شده و او را جنگ‌جویی شجاع و با صلابت معرفی کرده، که هرگز از صحنه نبرد نگریخت و با دشمن سازش نکرد.^۸ بنابراین، داود علیه السلام مصداق اصلی مبارزه با جالوت یا مبارزه با فساد و تباهی است و از آنجا که راهکار اصلی مبارزه با فساد از نظر منطقی، قانون است و محور قانون، عدالت است، می‌توان چنین استنباط کرد که داود علیه السلام تجسم قانون و تحقق آن در جامعه بنی اسرائیل بود، زیرا با فساد مبارزه کرد.

۲. مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی

جمع حاکمیت و رسالت در مورد پیامبران حکومت‌گری چون داود علیه السلام نمونه‌ای از چگونگی معیارهای الهی در حکومت است، زیرا بی‌تردید خداوند اراده داشته تا رسالت خود را به داود علیه السلام بدهد. در عین حال، داود شایسته‌ترین فرد از نظر مردم برای حکومت هم بود و این مسئله تحقق یافتن هماهنگی دین و مردم در مسئله حکومت را نشان می‌دهد. قرآن درباره حکومت حضرت داود علیه السلام می‌فرماید: «و اتاه الملك...؛ خداوند به او پادشاهی داد...» (بقره: ۲۵۱) یا «و شدنداه ملکه...؛ پادشاهی او را تقویت کردیم». (ص: ۲۰) پدیده حاکمیت داود علیه السلام در عین حال که نتیجه اقبال مردم و مناسبات اجتماعی است، پدیده‌ای منبث از خدا نیز می‌باشد. بنابراین، اقبال مردم برای پادشاهی داود علیه السلام پدیده‌ای

اجتماعی و انسانی بود، اما جامعیت داود برای نبوت و حکومت، امری الهی تلقی می‌شود؛ بدین معنا که در حکومت انبیای الهی توفیق ظاهری آنان به اقبال مردم وابسته است.

۳. برپایی عدالت و احقاق حق

داود^۷ پیامبری عدالت گستر و قانون محور بود تا آنجا که حضرت علی^۸ و دیگر اولیای الهی در قضاوت‌ها و احکام خویش به معیار بودن قضاوت‌های آن پیامبر استناد می‌کردند. این قضاوت‌ها را می‌توان در کتاب‌هایی چون *عیون اخبار الرضا*^۹ و *الامالی* شیخ صدوق، *قصص الانبیاء* راوندی، *التهدیب* شیخ طوسی و دیگر کتب حدیثی و تاریخی یافت. مزیت حکومت داود^{۱۰} آمیختگی آن با حکمت بود؛ یعنی تدبیری درست و اصیل برای استقرار یک حکومت توانا تا سنجش قانون را به دقیق‌ترین شکل در همه شئون دولتی و ملتی به کار اندازد.^{۱۱} «پس میان مردم به حق داوری کن و زنهار از هوس پیروی نکن.» (ص: ۲۶)

از قضاوت‌هایی که داود به منظور برپایی عدالت انجام داد، کار قضاوتی مشترک با فرزند خود، سلیمان بود. این قضاوت مربوط به داوری بین صاحب گله دام و کشاورزی بود که کشت او توسط دام آن فرد آسیب دیده بود و در این زمان سلیمان^{۱۲} نوجوان بود.^{۱۳} این پدیده تاریخی، اشاره‌هایی به محوریت عدالت در حکومت داود^{۱۴} و تداوم آن در روش حکومتی سلیمان دارد. نقش سلیمان در حاکمیت ابتدا با همان قضاوت آغاز شد، اما به توسعه اقتصادی - فرهنگی و علمی منجر گردید. بنابراین، میوه‌های درخت عدالت زمان داود، همان رشد و بالندگی علمی و اقتصادی و تمدن باشکوه دوره سلیمان است.

۴. ایجاد فرهنگ کار و تولید

با اینکه داود حکومتی نیرومند داشت و قادر به تصرفاتی خارق‌العاده در طبیعت بود، از در آمد و حاصل کارهای دستی و صنعتی خود بهره می‌برد که عبارت بود از ساخت جامه و لوازم جنگی. قرآن می‌فرماید: «به او ساختن زره (لباس جنگ) را آموختیم تا شما را از تأثیر سلاح جنگ نگاه دارد. پس آیا شما سپاسگذارید». (انبیاء: ۸)

تفسیرهای مختلفی در مورد این آیه، وجود دارد. طبرسی در مجمع البیان از قول امام صادق علیه السلام روایت کرده که داود به دست خود زره می‌بافت و بدین ترتیب از بیت‌المال بی‌نیاز شد.^{۱۱}

و آهن را برای او نرم گردانیدیم و امر کردیم که زره‌های گشاده بساز و حلقه‌های آن را به اندازه قرار داده و کار شایسته انجام دهید. (سبأ: ۱۰-۱۱)

در تفسیر این آیه گفته شده است که آهن در دست او از صلابت می‌افتاد و استواری خود را از دست می‌داد.^{۱۲} داوود علیه السلام به ساختن زره مشغول بود تا اینکه از هر زرهی که می‌ساخت یک سوم آن را می‌بخشید و با یک سوم دیگر مایحتاج خود و خانواده‌اش را تهیه می‌کرد و یک سوم باقیمانده را نگه می‌داشت تا زرهی دیگر بسازد.^{۱۳}

سر فلندرز پتری، در حفاری‌های خود در جمه و عصیون جابر، نزدیک خلیج عقبه به معادنی از آهن دست یافته که زمان آنها به عصر داود و سلیمان علیهم السلام بر می‌گردد و به نظر می‌رسد که داود پس از جنگ ادومیان بر آنها دست یافته است.^{۱۴}

۵. ارتباط با حامیان

داود علیه السلام دولتی را بنیان گذارد که سراسر شام و جزیره العرب را شامل می‌شد.^{۱۵} وی تلاش گسترده‌ای برای استوار داشتن روابطش با حامیان و پشتیبانانی که در دورترین نقطه شمال کشورش قرار داشتند، مبذول داشت.^{۱۶} او حتی در صدد ارتباط با مخالفان خود بود و از آنان خواست که به او بپیوندند، چنان‌که بسیاری نیز دعوت او را پذیرفتند.^{۱۷}

۶. التزام به نظم و نظارت و وقت شناسی

در حکومت داود علیه السلام، نظم و انضباط جایگاهی بس مهم داشت و می‌توان آن را یکی از شاخصه‌های مهم توسعه حکومت این پیامبر دانست. گفته شده است داود علیه السلام روزهای خدا را بر چهار قسم کرده بود، روزی را برای خانواده‌اش، روزی را برای عبادت، روزی را برای رسیدگی به امور مسلمانان و یک روز برای بنی اسرائیل اختصاص داده بود که با آنان (برای حل مسائلشان) گفت‌وگو می‌کرد و نشست پرسش و پاسخ داشت.^{۱۸} همچنین برای حفظ نظم و هماهنگی و انسجام امور، به نظارت کارها

می‌پرداخت، چنان‌که طبرسی می‌گوید: او پیامبر و در عین حال پادشاه بود و به صورت ناشناس در کشور می‌گشت و بر امور کارگزاران و احوال مردم نظارت می‌کرد.^{۱۹}

به طور کلی نقش داود^ع را در بنیان تمدن می‌توان این‌گونه ذکر کرد:

الف: آهن در دست وی نرم شده بود که می‌توانست آن را بدون گرم کردن در آتش به هر شکلی که می‌خواهد در آورد (صنعت ذوب آهن).

ب: صنعت زره بافی به او تعلیم شد که در جنگ‌ها بسیار مورد استفاده بود و سبب پیروزی بنی‌اسرائیل می‌گردید.

ج: پایه‌های فرمانروایی و سلطنت او محکم بود و از خلیج عقبه تا رود فرات را تحت فرمان و اطاعت خویش در آورد و شهرهای فلسطین را پس از جنگ‌های بسیار گرفت. وی شهرهای ساحلی فرات را فتح کرد و به طور کلی از خلیج عقبه تا مرزهای کشور ایران را تحت حکومت خود در آورد.^{۲۰}

د: او حکمت، نفوذ کلام، علم داوری و قضاوت داشت: «وَ آتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَ فُصِّلَ الْخِطَابُ». (ص: ۲۰)

ذ: او قواعد پرستش را منظم ساخت و حکومتی عادلانه آمیخته با حکمت ایجاد کرد. حکمت و غیرت او حکومت یهود را قدرتمند ساخت و صنعت زره‌سازی و مهارت جنگی‌اش او را بر دشمنان پیروز گرداند.^{۲۱}

ر: خداوند کوه‌ها را (برای صنایع معماری و فلزات) در تسخیر وی در آورد و با وحی خود به او صنعت ذوب فلزات و زره بافی با آهن را آموخت. «وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَ الطَّيْرَ وَ كُنَّا فَاعِلِينَ؛ وَ عَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ لِيُحْصِنَكُمْ مِنَ بَأْسِكُمْ». (انبیاء: ۷۹-۸۰)

حکومت سلیمان^ع

حکوت سلیمان^ع نمونه‌ای از ساختار توسعه‌مند در میان حکومت‌های الهی است. او با برخورداری از موهبت پیامبری، حکمت، علم و نیروهایی که در تسخیر او بودند، به توسعه‌ای جامع مبادرت ورزید. در آیات مربوط به حاکمیت حضرت سلیمان^ع شواهد

روشنی بر نوع مدیریت علمی او به دست می‌آید و بعضی از مورخان نیز به توسعه علمی در زمان او صحنه گذاشته‌اند. همچنین در زمان حضرت سلیمان^ع پیشرفت‌هایی در هر معماری و حجاری پدید آمد و همچنین امور بازرگانی و توسعه شهرها و تزیینات ساختمانی اهمیتی بسزا یافت^{۲۲}. سلیمان در قرآن وارث داود^ع خوانده شده است. «و ورث سلیمان داود» (نمل: ۱۶)

صفتی که در قرآن برای این پیامبر ذکر شده عبارتند از:

الف: علم؛ «و هر آینه داود و سلیمان را دانشی بدادیم»؛ (نمل: ۱۵)

ب: منطق الطیر؛ «یعنی زبان مرغان و سخن‌گویی با آنان:» و گفت ای مردم ما را سخن مرغان آموختند»؛ (نمل: ۱۶)

ج: تسخیر نیروهای نامرئی (مثل جنیان)؛ «لشکریان سلیمان^ع مشتمل بر جنیان، انسانها و آدمیان برگردش بودند»؛ (نمل: ۱۷)

د: تسخیر عوامل طبیعی (مثل باد)؛ «و برای سلیمان باد را مسخر کردیم، چندان که یک شبانه روز مسیر دو ماه (پیاده) را می‌پیمود»؛ (نمل: ۱۲)

در آیه دیگر چنین آمده است: «و باد تند و سخت را برای سلیمان [رام کردیم] که به فرمان او به سوی سرزمین که در آن برکت نهاده‌ایم - سرزمین شام- روان بود و ما به همه چیز دانا بودیم»؛ (نمل: ۸۱)

این نیروی طبیعی گاهی خود او یا لشکریانش را به جایی می‌برده و گاهی به امر او در جریان بوده تا در اموری مثل کشاورزی به کار آید.

گفتنی است حفريات باستان‌شناسی نشان می‌دهد طراحی کوه به گونه‌ای بوده که از بادهایی که از عرب (نام محلی) می‌وزیده بیشترین استفاده را می‌کردند و این همان معنای تسخیر باد برای سلیمان است.^{۲۳}

سلیمان^ع با داشتن این توانایی‌ها، توانست به توسعه و گسترش فرهنگ وحدانیت بپردازد. در همه شهرها و کشورهایی که به تسخیر این پیامبر در می‌آمد، گسترش عدالت، عمران و آبادی و ترویج فرهنگ خداپرستی جزء اساسی‌ترین برنامه بود. ساخت عمارت‌هایی در شهرهای بیت‌المقدس، بعلبک (لبنان) و سرزمین سبأ همگی

سبب شد نام تمدن سلیمان در تاریخ جهان ثبت شود.^{۲۴} مورخان معتقدند سیطره حکومت او بر تمام سرزمین حجاز و یمن و سرزمین‌های فلسطین و شام تا اطراف بلاد روم قدیم بود.^{۲۵}

شناخت و به کارگیری زبان پرندگان:

در قرآن آمده است که حضرت سلیمان فرمود: «... ای مردم به ما زبان مرغان آموخته شده است».^{۲۶} همچنین پرندگان جزء لشکریان سلیمان محسوب شده‌اند. در تفسیر این آیات برخی آنها را جزء معجزات حضرت سلیمان دانسته‌اند.^{۲۷} ولی اگر بخواهیم با نگاه پیشین (چگونگی تسخیر باد) تبیین کنیم این مسئله جزء علوم و توانایی دستگاه حکومتی سلیمان علیه السلام است.

گرچه بعضی مدعی هستند که تعبیر نطق و سخن گفتن در مورد غیر انسان‌ها جز به عنوان مجاز ممکن نیست، ولی اگر غیر انسان نیز اصوات و الفاظی از دهانش بیرون بفرستد که بیانگر مطالبی باشد دلیل ندارد که آن را نطق نگوئیم، زیرا نطق به هر لفظی گفته می‌شود که بیانگر حقیقتی و مفهومی باشد.^{۲۸} در همین آیه این گونه آمده است: سلیمان گفت: «و از همه چیز به ما داده شده است، و این فضیلت آشکاری است»؛ یعنی تمام وسائلی که از نظر معنوی و مادی برای تشکیل این حکومت الهی لازم است به ما داده شده است.^{۲۹}

نیروهای نامرئی طبیعت:

قرآن از تسخیر گروهی از جنیان و شیاطین برای سلیمان علیه السلام حکایت دارد که او از آنها در کارهایی چون بنایی، غواصی، ساخت بناهای بلند، تندیس‌ها و دیگ‌های محکم بهره می‌گرفت.^{۳۰} باید توجه داشت که اگر بخواهیم با نگاه علمی، اما به صورت غیر پوزیتیویستی به مسئله بنگریم، آن را امری ممکن می‌یابیم، چنانکه در مواردی مثل تسخیر باد شاهد تحقق آن هستیم. به تعبیر ابن‌سینا، فیلسوف بزرگ مسلمان، کلیه اموری را که در نظر اول عجیب و شگفت بوده، اما منجر به تناقض نیستند باید با نگاه امکان‌نگریست و آنگاه تا حد توان به تحلیل علل آن پرداخت.^{۳۱} بنابراین اگر بخواهیم

تمام کارهای فوق العاده دولت حضرت سلیمان را صرفاً با کلید معجزه تبیین کنیم، باید آنها را - چنان که گفته شد و دلایل و قراینی برای آن هم موجود است - به رشد علمی و توسعه یافتگی این حکومت تفسیر کنیم؛ توسعه‌ای که مدیون گسترش عدل و داد در زمان داود و دولت سلیمان بود.

الف) شاخصه‌های توسعه و تمدن در حکومت سلیمان^{۳۱}

۱. سیاست داخلی

سلیمان ارزش و فضیلت قانون و نظم را به ملت خویش آموخت و آنان را از جنگ باز داشت و به صنعت و صلح و آرامش رساند.^{۳۲} سلیمان برای توسعه حکومت خود در صدد ایجاد ملت یکپارچه و حذف قبایل مستقل بود. او تمامی تلاش خود را در راه در هم شکستن هر گونه پیمانی صرف کرد که امکان ایجاد آن در میان قبایل می‌رفت. بنابراین، سلیمان کشور خویش را به دوازده ولایت تقسیم کرد و بر هر ولایتی کارگزار می‌گمارد تا به امور مالیات بپردازد.^{۳۳} او بر همه رعایای خود، مالیات سرانه قرار داده بود. تجارت ریسمان، اسب و اربه در انحصار دولت بود. وی بیشتر در آمد مملکت را برای تحکیم اصول حکومت و زیباسازی پایتخت هزینه می‌کرد.^{۳۴}

۲. سیاست خارجی

سلیمان^{۳۵} سیاست‌مداری فرزانه، جنگاوری بزرگ و مدیری توانا بود. او با اندیشه‌مدارا گونه‌اش به این حقیقت رهنمون شده بود که تنها در صورتی خواهد زیست که با همسایگانش به تفاهم برسد. یکی از وسایل برای رسیدن به این تفاهم و نیز انتشار دعوت او، آن بود که با پادشاهان و امیران همسایه رابطه خویشاوندی برقرار کند، از این رو از دختران هر یک از امیران عمونی، موآبی، آرامی، کنعانی، حبشی و... یکی را به زنی گرفته بود. وی با فرعون مصر نیز چنین رابطه‌ای برقرار کرد، چنانکه امیره مصری، بانوی نخست کشور او بود.^{۳۶} چیزی که هیچ تردیدی در آن باقی نمی‌ماند این است که این ازدواج بنا بر رأی سیل روث، مورخ یهودی، به سلیمان کمک کرد که اقلیم جازر را نیز به کشور خویش ضمیمه کند. جازر از مهم‌ترین مراکز بازرگانی در خاور نزدیک کهن بود.^{۳۷}

۳. تشکیلات نظامی و مجهز کردن سپاه به تکنولوژی روز

مورخان در این باره اتفاق نظر دارند که سلیمان[ؑ] به ضرورت تشکیل لشکری نیرومند برای دفاع از دولت پی برده بود. منابع تاریخی کاربرد نخستین بار «ارابه‌های جنگی» را در سپاه اسرائیل به سلیمان نسبت می‌دهند.^{۳۷} در تورات می‌خوانیم: وقتی که داود[ؑ] مملکت «آرام صوبه» را شکست داد، بر صدها اسب دست یافت.^{۳۸} وی با اینکه در جنگ‌هایش با آرامیان به اهمیت چنین سلاحی پی برده بود، اما یک ارابه جنگی در اختیار نداشت. اما سلیمان آن را در دستور کار خود قرار داد. و حتی آن را به عنوان یک نیروی نظامی اصلی در ارتش خود در نظر گرفت.^{۳۹}

۴. استفاده بهینه از تمام نیروها

در دولت سلیمان اگر کسی برای خدمت نظامی فرا خوانده نمی‌شد، به اموری مانند ساختن پناهگاه‌ها و مقر ویژه ارابه‌ها گمارده می‌شد، ضمن آنکه در موارد ساختمانی نیز او را به کار می‌گرفتند. بنا بر کشفیات ثابت شده، افراد موظف به خدمات عمومی را برای انجام دادن کارهایی که در حد توان آنها بود، از قبیل کشاورزی و صنعت فرا می‌خواندند.^{۴۰} طبق کشفیات به عمل آمده، در کنار کوره‌های ذوب فلزات، اردوگاه‌های کارگران ذوب آهن و ذوب مس وجود داشته است.^{۴۱}

۵. فعالیت تجاری

از ویژگی‌های ممتاز روزگار سلیمان فعالیت عظیم تجاری است، حتی یکی از اهداف به کارگیری ارابه‌ها - در صورتی که در دفاع از دولت و نشر دعوت به آن نیاز نبود- استفاده از آنها برای تجارت بود. سیطره سلیمان[ؑ] بر راه‌های تجاری در سوریه و فلسطین و دیگر راه‌هایی که در زمان فرمانروایی پدرش مقرر بود، به توفیقات او در امور بازرگانی کمک شایان توجهی کرد. وی در بهسازی مراکزی که در راه‌های مهم کاروان‌های تجاری کشورش قرار داشت، اهتمام ویژه‌ای داشت، چنانکه فلسطین به پلی میان آسیا و آفریقا تبدیل شده بود و سلیمان[ؑ] از یک سو از روابط دوستانه و از دیگر سو از مهارت سیاسی‌اش در این راه بهره می‌گرفت.^{۴۲}

توجه وی به اسب‌ها، به جهت کارآیی‌شان در کسب و وسیله‌ای برای جهاد در راه خدا بود. هیئت حفاری امریکایی در «مجدو» به اسطبل‌های نگهداری این اسبان دست یافته‌اند.^{۴۳}

۶. فعالیت دریایی

سلیمان^ع به دریا نیز توجه ویژه‌ای داشت و از آن برای توسعه حکومت خود بهره می‌برد، اما چون قوم عبرانی او در این زمینه تخصصی نداشتند، بر آن شد تا با توافق پادشاه صور در بندر «عصیون جابر» کشتی بسازد و از مهارت فینیقیان در کشتی‌سازی استفاده کند. در تورات نیز می‌خوانیم: «سلیمان در عصیون جابر در کنار ایله در کناره دریای سوف در سرزمین ادوم کشتی‌هایی ساخت».^{۴۴}

۷. فعالیت صنعتی

عصیون جابر تنها بندر بازرگانی نبود، بلکه مرکز صنعتی نیز به شمار می‌رفت و گزینش آن به عنوان مرکز تجارتی، در واقع گزینشی موفق بود، به گونه‌ای که می‌توانست از بادی که از شمال می‌وزید تا دورترین مرزهای خویش استفاده بهینه کند؛ بادی که در میانه صحرای عربی به نهایت سرعت خویش می‌رسید. این پدیده برای بهره‌برداری از آن باد در شعله‌ور ساختن مکرر آتش مورد نیاز (در ذوب فلزات) بود. در زمان سلیمان^ع منابع مس و آهن به میزان بسیار استخراج و ذوب شد. تا امروز هیچ کارگاهی برای ذوب مس در هیچ جای دنیای کهن کشف نشده است که بتواند با کارگاه‌های عصیون جابر برابری کند.^{۴۵} این کشفیات با آیه «أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ؛ ما آهن را در دست او نرم کردیم» و «وَأَسْلَمْنَا لَهُ عَيْنَ الْقَطْرِ؛ چشمه مس را برای سلیمان روان ساختیم» منطبق است.

کشفیات باستان‌شناسی نشان می‌دهد که برخی از اصول ساختمان کوره‌های ذوب فلزات امروزی در بنای کوره‌های ذوب آهن و مس داود و سلیمان^ع رعایت شده است.^{۴۶}

ب) گستره حکومتی سلیمان^ع:

حکومت‌های انبیاء^ع ذاتاً فرهنگ آفرین بود، و بنابراین بیشتر آنها شرایط گسترش سیاسی را به دست می‌آورد. حکومت حضرت سلیمان^ع به دلیل برخورداری از زمینه‌ها

و استعداد‌های ویژه که مهم‌ترین آنها تسخیر نیروهای طبیعی و قدرت تصرف در طبیعت بود، این گسترش را در بالاترین حد خود به دست آورد. ساختن شهرهای بیت‌المقدس، بعلبک و غیر آن و فتح شهرها و کشورها در توسعه فرهنگی و گسترش سیاسی حکومت سلیمان^{۴۷} جای دارند. داستان ملکه سبأ و دعوت سلیمان از او برای پذیرش آیین توحید از مصادیق مهم این گسترش محسوب می‌شود. این مسئله سرشار از راهبردهای حکومتی در توسعه فرهنگ، شیوه روابط خارجی و گسترش سیاسی در حکومت دینی و الهی است.

ج) راهبردهایی در مواضع سیاسی و ارتباطات فرهنگی

داستان فتح سرزمین سبأ با کشف این سرزمین توسط پرنده‌ای از لشکریان سلیمان آغاز می‌شود؛^{۴۷} به این صورت که سلیمان با گزارش این پرنده پی به غیر الهی بودن این حکومت می‌برد، از این‌رو، تصمیم می‌گیرد آنان را به پرستش خدای یکتا فرا خواند. او طی نامه‌ای مردم این سرزمین را به خداپرستی دعوت می‌کند. به هر حال، مضمون نامه در اوج برتری و حزم و محتوای آن، در نهایت سادگی بوده و مهم‌تر اینکه این نامه با نام خدا (بسم الله الرحمن الرحيم) آغاز شده توحید و تسلیم، اصل و دلیل ارتباط قرار گرفته است.^{۴۸} در مجموع می‌توان گفت که اخلاق و خداپرستی دلایل این ارتباط سیاسی - فرهنگی معرفی شده است.

ماجرای قوم و ملکه سبأ با تفصیلی که دارد سرانجام به تسلیم ملکه سبأ و فتح آن سرزمین منجر شد. برخی از مسائلی که در گسترش روابط خارجی و سیاسی مورد توجه دولت سلیمان بود، عبارت بود از: ۱. اطلاع یابی دقیق از اوضاع جغرافیایی و سیاسی کشور مورد نظر - چنانکه هدهد تصویری دقیق از آن ارائه داد؛ ۲. مبنای گسترش روابط که در نامه سلیمان اخلاق و خداپرستی به عنوان مبنای اساسی جلوه کردند؛ ۳. برخورد ملکه سبأ با حکومت سلیمان است. ابتدا هدیه‌ای ملوکانه برای حضرت سلیمان فرستاد که عدم قبول آن توسط سلیمان او را به این مسئله آگاه کرد که با یکی از نیکوترین برگزیدگان روبه‌رو است.^{۴۹} ملکه سبأ در صدد آزمایش سلیمان بود و برای این کار از هدیه استفاده کرد.

پادشاهان علاقه زیادی به هدایا دارند و یکی نقطه ضعف و زبونی آنها نیز همین جاست و آنها را می‌توان با هدایای گران‌بها تطمیع کرد. از نظر ملکه سبأ اگر او با این هدایا تسلیم می‌شد، معلوم بود که شاه است و گرنه پیامبر خداست و در این صورت، لازم بود عاقلانه با او برخورد شود. اما سلیمان با دیدن هدایا خوشحال نشد و گفت: می‌خواهید مرا با مال کمک کنید (فریب دهید) آنچه خداوند به من داده بهتر است از آنچه به شما داده است.^{۵۰}

در حکومت دینی اگر چه منافع مادی جایگاه مهمی دارد، اما در تضاد با اعتقادات، اهمیت خود را از دست می‌دهند و اولویت با مسائل اعتقادی است. سلیمان قوم سبأ را به توحید و ترک بت‌پرستی فرا خواند و در این فراخوان، منافع مادی را جست‌وجو نمی‌کرد. سخن حضرت سلیمان در این موضوع که اگر قرار بر طلب مال باشد، آنچه خداوند به من داده بسیار بیشتر و بهتر از چیزی است که به شما داده است،^{۵۱} جلوه دیگری از قدرت یک حکومت الهی را به نمایش می‌گذارد.

د) رابطه حکومت دینی و توسعه یافتگی

در گزارشی که از قوم سبأ ارائه شده است، ملکه آنان از هر نعمتی برخوردار بود.^{۵۲} در بقیه ماجرای سلیمان علیه السلام سه مؤلفه بیان شده که حاکی از اقتصاد، مدیریت و توسعه برتر آن حکومت در مقایسه با مردم سرزمین سبأ است و نشان می‌دهد که دولت الهی سلیمان با خداپرستی به توسعه‌ای فراتر از آنان دست یافته است. در این ماجرا مسئله مهم، هوشمندی حکومت دینی، قدرت و سرعت عمل در روابط خارجی و توجه به توسعه علمی و اقتصادی را می‌توان یافت.

اولین مؤلفه در شیوه سلیمان برای احضار بلقیس و تخت اوست که کمتر از چشم به هم زدن نزد سلیمان حاضر شد.^{۵۳} مفسران معتقدند قصد سلیمان از این عمل، نشان دادن قدرت خارق العاده‌ای بود که خدا در اختیارش گذاشته و می‌خواسته با آن، آنان را از قدرت الهی و شأن و شکوه آن با خبر کند.^{۵۴} مؤلفه دوم، خلاقیت سلیمان در برخورد با تخت بلقیس و تغییر دادن آن است.^{۵۵} مؤلفه سوم، اعجاب ملکه سبأ از عظمت و

ظرافت قصر سلیمان است؛ او با قصری از آبگینه روبه‌رو شد و آن شیشه‌ها را آب پنداشت و جامه از ساق پا بالا زد^{۵۶} و با دیدن این آثار شگفت به خدا ایمان آورد.

به هر حال، در دوران حاکمیت سلیمان شاهد پیشرفت عظیم اقتصادی و صنعتی هستیم. صنعت ذوب فلزات در زمان او رونق یافت. خداوند می‌فرماید: «و چشمه مس را برایش روان کردیم».^{۵۷} خداوند دانش ذوب کردن مس را به او آموخت، آن چنان که نرم کردن آهن را به پدرش آموخت.

امروزه با کاوش‌های دیرینه شناسان معلوم شده است که شهر عسینون جابر، بندر و مرکز صنعتی در زمان دولت سلیمان بوده است.^{۵۸} او در صدد گسترش فعالیت‌های تجاری و دریایی بود، در برخورد با همسایگان بسیار دقیق عمل می‌کرد. بازرگانان فنیقی را تشویق می‌کرد تا کاروان‌های بازرگانی خود را از اراضی فلسطین عبور دهند. در زمان وی، تجارت پرسودی از مبادله محصولات کشاورزی فلسطین با مصنوعات صور و صیدا برای مردم آن سرزمین فراهم شد.^{۵۹}

ویژگی‌های تمدنی حکومت حضرت داود و سلیمان

اطاعت خداوند با همه گسترش دایره حکومتشان؛

اجرای عدالت با دستگاه قضایی نیرومند؛

توجه به طبقات محروم و رعایت حقوق آنان؛

گزینش وزرایی عادل، عالم و پاکدل؛

گسترش صنایع، به خصوص صنعت ذوب آهن و ذوب مس و زره سازی؛

گسترش بازرگانی به طوری که کشتی‌های تجارتی سلیمان^{۶۰} همواره در دریای مدیترانه و هند در حرکت بودند؛

توجه به شهرسازی و عمران و آبادی که آثار بعضی از آنها هم اکنون موجود است،

توجه به گسترش فرهنگ و ابداع حروف عربی و سریانی^{۶۱}.

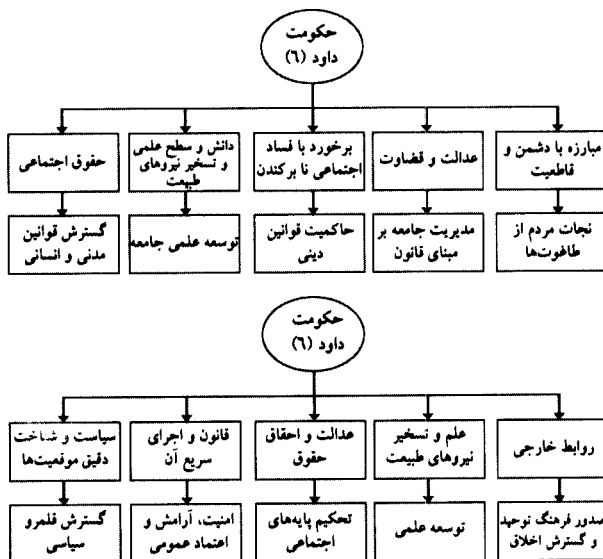
به هر حال، باستان‌شناسی صنایع فلزات در عصر داود و سلیمان^{۶۲} بر پیشرفت فرهنگ و تمدن بشر در این دوران حکایت می‌کند.^{۶۱}

حکومت داود و سلیمان ﷺ که نمونه‌های بی‌نظیری از پیوستگی دین و دولت تلقی می‌شود، و نمونه‌های مهمی از همراهی مشروعیت الهی همراه با مقبولیت مردمی است؛ بدان گونه که مقبولیت‌های مردم با مشروعیت الهی تقویت شده. و مقام‌های حاکمیت به طور تشریعی و نه تکوینی، داود و سلیمان ﷺ به داده شده است.

در حکومت این دو بزرگوار، عدالت مانند سرمایه‌ای است که توسعه را به وجود می‌آورد. این ویژگی، به‌خصوص در دولت سلیمان که آغازش با یک حکم عادلانه بود، ظهور بیشتری دارد. حکومت سلیمان با توسعه علمی تعریف می‌شود. آموزش، تربیت، تسخیر نیروهای طبیعت و شناخت زبان پرندگان، همگی از ارکان این دولت و راهبردهای آن به سمت توسعه هستند.

توسعه روابط سیاسی با محوریت گسترش توحید و نه با محوریت منافع مادی، از دیگر مؤلفه‌های دولت سلیمان است. ایجاد ارتباط و دعوت به آیین توحید و نشان دادن قدرت و عظمت حکومت الهی، راهبردهای مهم و موفق در شناخت مواضع سیاسی و ارتباط فرهنگی در حکومت الهی و دینی است.

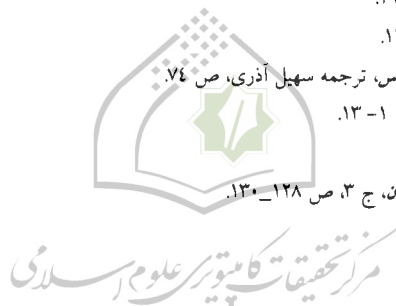
معیارها و دستاوردهای حکومتی حضرت داوود ﷺ و حضرت سلیمان ﷺ

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: ابو علی بلعمی، *تاریخ نامه طبری*، تصحیح محمد روشن، ج ۱، ص ۳۹۲-۳۹۳.
۲. آلن بیرو، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، ص ۷۷۷.
۳. همان، ۴۷.
۴. غلامرضا ظریفیان شفیعی، *دین و دولت در اسلام*، ص ۲۶.
۵. مارک ترنر و دیوید هیوم، *حکومت داری، مدیریت و توسعه*، ترجمه عباس منوریان، ص ۵۴.
۶. عبد الوهاب نجار، *قصص الانبیاء*، ص ۳۶۶-۳۶۷.
۷. سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۲، ص ۲۷.
۸. ثعلبی، *قصص الانبیاء*، المسمى عرائس المجالس، ص ۲۴۷.
۹. فخر الدین حجازی، *نقش پیامبران در تمدن انسان*، ص ۹۰-۹۳.
۱۰. ابو علی طبرسی، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، ج ۷، ص ۷۹.
۱۱. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۷، ص ۵۸.
۱۲. تفسیر نسفی، *مدارک التنزیل و حقائق التاویل*، ج ۳، ص ۳۱۹.
۱۳. محمد بیومی مهران، *بررسی تاریخی قصص قرآن*، ترجمه مشهود انصاری، ج ۳، ص ۲۸-۳۰.
۱۴. ویلیام آلبرایت، *آثار فلسطین*، ترجمه زکی اسکندر و محمد عبدالقادر، ص ۲۷.
۱۵. محمد بیومی مهران، *بررسی تاریخی قصص قرآن*، ج ۳، ص ۵۵-۵۶.
۱۶. همان، ۵۳-۵۷ / عبدالوهاب نجار، *قصص الانبیاء*، ۳۶۹.
۱۷. *کتاب مقدس (عهد عتیق و عهد جدید)*، ترجمه فاضل خان همدانی، صموئیل دوم، ۸:۲.
۱۸. ثعلبی، *قصص الانبیاء*، ص ۲۴۹.
۱۹. طبرسی *الاحتجاج*، ج ۷، ص ۵۸.
۲۰. رسولی محلاتی، *قصص قرآن یا تاریخ انبیاء*، ص ۵۱۲-۵۱۵.
۲۱. عبدالکریم (۳۸) بی آزار شیرازی، *باستان شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن*، ص ۱۳۹.
۲۲. ویل دورانت، *تاریخ تمدن*، ترجمه احمد آرام، ص ۳۵۹-۳۶۰.
۲۳. عبدالکریم بی آزار شیرازی، *باستان شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن*، ۱۴۱.
۲۴. رسولی محلاتی، *قصص قرآن یا تاریخ انبیاء*، ص ۵۴۱-۵۴۴.
۲۵. عبدالرحمن بن محمد ابن خلدون، *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۱، ۴۰۹.
۲۶. نمل: ۱۶-۱۷.
۲۷. طبرسی، *الاحتجاج*، ۷، ص ۲۷۸ و ابوالقاسم محمد بن عمر زمخشری، *الکشاف عن حقائق التنزیل و هیون الاقاریل فی وجوه التاویل*، ص ۱۴.
۲۸. مکارم شیرازی و دیگران، *تفسیر نمونه*، ج ۱۵، ص ۴۱۸.
۲۹. احمد علی بابایی، *برگزیده تفسیر نمونه*، ج ۳، ۴۱۴.
۳۰. سبا، ۱۲، ۱۳.
۳۱. ابو علی ابن سینا، *الاشارات و التنبیها*، تحقیق دکتر دنیا سلیمان، ج ۴، ص ۱۱۶.
۳۲. ویل دورانت، *تاریخ تمدن*، ص ۳۵۷.
۳۳. محمد بیومی مهران، *بررسی تاریخی قصص قرآن*، ج ۳، ۱۳۹ و ص ۱۴۰.

۳۴. ویل دورانت، تاریخ تمدن، ص ۳۵۹.
۳۵. کتاب مقدس، اول پادشاهان، ۱:۳ / ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ۱۱۲ / ابن واضح یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۵۷.
۳۶. بیومی، مهران، بررسی تاریخی قصص قرآن، ج ۳، ص ۱۴۳.
۳۷. همان، ص ۱۴۳.
۳۸. کتاب مقدس، صموئیل دوم، ۸: ۳-۵.
39. o.Eissfeldt, "The Hebrew Kingem", CAH, II, part 2 Cambridge, 1975. P.583-589
۴۰. بیومی، بررسی تاریخی قصص قرآن، ج ۳، ۱۴۵.
۴۱. ویلیام آلبرایت، آثار فلسطینی، ترجمه زکی اسکندر و محمدعبدالقادر: ص ۱۲۸.
۴۲. بیومی، بررسی تاریخی قصص قرآن، ج ۳، ص ۱۳۶.
۴۳. همان، ص ۱۴۷.
۴۴. کتاب مقدس، اول پادشاهان، ۹: ۲۶.
۴۵. ویلیام آلبرایت، آثار فلسطینی، ۱۲۸.
۴۶. جان الدر، باستانشناسی کتاب مقدس، ترجمه سهیل آذری، ص ۷۴.
۴۷. کتاب مقدس، اول پادشاهان، ۱۵: ۱-۱۳.
۴۸. نمل: ۲۹ - ۳۱.
۴۹. بیومی، بررسی تاریخی قصص قرآن، ج ۳، ص ۱۲۸-۱۳۰.
۵۰. نمل: ۳۶.
۵۱. نمل: ۲۰-۴۴.
۵۲. نمل: ۲۳.
۵۳. نمل: ۴.
۵۴. بیومی، بررسی تاریخی قصص قرآن، ج ۳، ص ۱۳۳.
۵۵. نمل: ۴۱.
۵۶. نمل: ۴۴.
۵۷. سبأ: ۱۲.
۵۸. بیومی، بررسی تاریخی قصص قرآن، ج ۳، ص ۹۱.
۵۹. ویل دورانت، تاریخ تمدن، ص ۳۵۷ و ۳۵۸.
۶۰. دائرة المعارف الاسلامیه، ترجمه احمدشتتناوی و ابراهیم زکی خورشید.
۶۱. بی آزار شیرازی، باستانشناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن، ۱۳۸-۱۳۸۱.

منابع

- آلبرایت ویلیام، *آثار فلسطین*، ترجمه زکی اسکندر و محمد عبد القادر، قاهره، ۱۹۷۱.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، مقدمه، ترجمه پروین گنابادی، تهران، نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.
- ، *تاریخ ابن خلدون*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۷۱.
- ابن سینا، ابوعلی، *الاشارات والتنبیها*، تحقیق دکتر سلیمان، دنیا، بیروت، موسسه النعمان، ۱۴۱۳، ج ۴.
- جان، الدر، *باستان‌شناسی کتاب مقدس*، ترجمه سهیل آذری، تهران، نور جهان، ۱۳۳۵.
- بابایی، احمدعلی، *برگزیده تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ج سیزدهم، ۱۳۸۲.
- بیرو، آلن، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، کیهان، ج دوم، ۱۳۷۰.
- بلعی، ابوعلی، *تاریخ نامه طبری*، تصحیح محمد روشن، تهران، سروش، ج دوم، ۱۳۷۸.
- بیومی مهران، محمد، *بررسی تاریخی قصص قرآن*، ترجمه مسعود انصاری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳، ج ۳.
- بی آزار شیرازی، عبدالکریم، *باستان شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن*، تهران، فرهنگ اسلامی، ج پنجم، ۱۳۸۶.
- نسفی، عمر بن محمد، *مدارک التنزیل و حقائق التأویل*، بیروت، بی‌نا، ۱۹۸۰.
- ترنر، مارک، هیوم، دیوید، *حکومت داری، مدیریت و توسعه*، ترجمه عباس منوریان، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۹.
- نعلبی، *قصص الانبیاء*، المسمی عرائس المجالس، قاهره، بی‌نا، بی‌تا.
- حجازی، فخرالدین، *نقش پیامبران در تمدن انسان*، تهران، بعثت، ج شانزدهم، ۱۳۶۰.
- دائرةالمعارف الاسلامیه*، ترجمه احمد الشنتاوی، ابراهیم زکی خورشید، مصر، بی‌نا، بی‌تا.
- رسولی محلاتی، *قصص قرآن تاریخ انبیاء*، بی‌جا، نشر فرهنگ اسلامی، ج هشتم، ۱۳۷۴.
- زمخشری، ابوالقاسم محمد بن عمر، *الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۶.
- سیدقطب، *فی ضلال القرآن*، بیروت، دار العربیه، ج چهارم، بی‌تا.
- طبرسی، ابوعلی، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
- ظریفیان شفیعی، دین و دولت در اسلام، تهران، میراث ملل، ۱۳۷۶.
- کتاب مقدس (عهد عتیق و عهد جدید)*، ترجمه فاضل خان همدانی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۹.
- مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
- نجار، عبدالوهاب، *قصص الانبیاء*، بیروت، دارالجیل، ج دوم، بی‌تا.
- نیشابوری، ابواسحاق، *قصص الانبیاء*، تهران، نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹.
- ویل دورانت، *تاریخ تمدن*، ترجمه احمد آرام، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ج دوم، ۱۳۶۷.
- یعقوبی، ابن واضح، *تاریخ یعقوبی*، بیروت، دار صادر و دار بیروت، ۱۳۷۹.
- O.Eissfeldt, "The Hebrew Kingem", CAH, II, part 2 Cambridge, 1975.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی